

FRANCISCUS VAN DEN ENDEN

Vrije staatkundige stellingen

Vertaald en ingeleid door

C.L. Vermeulen

NOORDBOEK FILOSOFIE

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Dit boek kwam tot stand met steun van Vereniging Vrienden van de ISVW. De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

© 2022 uitgeverij Noordboek & C.L. Vermeulen

Oorspronkelijke titel: *Vrye politieke stellingen en consideratien van staat* (1665)
door Franciscus van den Enden

Vertaling en inleiding © C.L. Vermeulen

Omslagontwerp: René van der Vooren

Ontwerp binnenwerk: René van der Vooren

Opmaak binnenwerk: Elgraphic

ISBN 9789056158149

NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland — info@noordboek.nl

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Inleiding	7
C.L. VERMEULEN	
Vrije staatkundige stellingen	27
FRANCISCUS VAN DEN ENDEN	

Inleiding¹

De Vrye politieke stellingen en consideratien van staat werden in het Amsterdam van 1665 anoniem en in eigen beheer uitgegeven. Aan het eind van de twintigste eeuw ontdekten de Fransman Marc Bedjaï en de Nederlandse Spinozakenner Wim Klever onafhankelijk van elkaar dat het hier om een werk van Franciscus van den Enden (1602–1674) ging. Van den Enden is tegenwoordig vooral bekend als Spinoza's leraar Latijn, maar het is niet voor niets dat hij in Jonathan Israels *Radical Enlightenment* een eigen hoofdstuk heeft. De *Vrye politieke stellingen* dragen een revolutionaire boodschap uit: directe democratie is de enige goede staatsvorm. Israel schrijft terecht: 'This uncompromising, muscular book is noteworthy for its egalitarianism, emphatic democratic tendency, and vitriolic anticlericalism.'²

Van den Enden gaat in discussie met tijdgenoten als de gebroeders De la Court en Spinoza en zet zich tegen Machiavelli af: de monarchie is een rot systeem. Alleen door de verheffing van het volk (radicale onderwijshervorming is een belangrijk punt in de *Stellingen*) kan er een rechtvaardige en vrije staat ontstaan, waarin alle mensen gelijkwaardig zijn — en daarmee bedoelt de auteur uitdrukkelijk niet alleen witte mannen. Om de verlichting van het volk mogelijk te maken dient de georganiseerde religie ferm te worden gekortwiekt.

.....
1 Dit is een bewerking van de lezing 'De raadsels van Van den Enden', die ik op 19 maart 2022 voor de Vrienden van het Spinozahuis heb gehouden.

2 Israel, *Radical Enlightenment*, blz. 175.

De overeenkomsten met Spinoza's ideeën over maatschappij, staatsinrichting en godsdienst zijn evident (althans als je wat van Spinoza afweet, natuurlijk). In de inleiding op zijn editie van de *Vrye politieke stellingen* — een transcriptie van het zeventiende-eeuwse Nederlands — geeft Wim Klever een handig overzicht.³ Klever neemt daar als vanouds de stelling in dat Van den Enden Spinoza diepgaand heeft beïnvloed, terwijl Israel eerder van mening is dat het andersom is.⁴ Het is in elk geval praktisch zeker dat de *Vrye politieke stellingen* mede door Spinoza's *Korte verhandeling* zijn beïnvloed. Er valt nog heel wat onderzoek te doen naar dit werk en zijn voorgeschiedenis, context en repercussies. Hopelijk geeft deze vertaling daar een aanzet toe.

Van den Endens leven

Franciscus van den Enden werd in 1602 in Antwerpen geboren. Zijn ouders waren niet al te arme wevers. Franciscus ging eerst naar de Augustijnerschool en daarna naar het Jezuïetencollege. Daar zal de basis voor zijn beheersing van het Latijn zijn gelegd: de kinderen waren verplicht Latijn met elkaar te spreken. Als zeventienjarige werd hij novice bij de Jezuïeten in Mechelen. Na zijn opleiding in de filosofie (die zeer scholastisch en op de theologie gericht zal zijn geweest) en de grammatica werd hij, zoals gebruikelijk was, in verscheidene Vlaamse colleges als taalleraar ingezet. Van 1629 tot 1633 studeerde Van den Enden theologie in Leuven. Voordat dit echter in zijn definitieve opname in de orde en priesterwijding kon cul-

.....
3 Klever, Inleiding, blz. 102–109.

4 *Radical Enlightenment*, blz. 168–170 en 175. Zie ook Mertens, 'Franciscus van den Enden', blz. 729–736.

mineren, werd hij weggestuurd wegens 'dwalingen'; hij zou een *periculosum ingenium* (gevaarlijke geest) zijn, al beweren andere bronnen dat hij gewoon te veel van vrouwen hield. Daarna heeft hij waarschijnlijk her en der in Europa gereisd, gestudeerd (in elk geval geneeskunde) en diplomatieke missies vervuld. In 1640 trouwde hij in Antwerpen met Clara Maria Vermeeren, met wie hij zeven kinderen zou krijgen.

Een paar jaar later verhuisden de Van den Endens naar Amsterdam en begonnen ze een kunst- en boekhandel in hun huurhuis aan de Nes, op de plek waar nu Frascati staat.⁵ Ze verhuurden ook een kamer aan een begaafde leerling van Rembrandt, Leendert van Beyeren. Van den Enden had zelf een gravurepers en drukte daar onder andere een ets van Rembrandt mee. Het klinkt allemaal aantrekkelijk, maar helaas ging de zaak in 1652 failliet. Van den Enden was intussen vijftig en begon weer opnieuw: hij stichtte een Latijnse school aan de Singel, waarschijnlijk met financiële hulp van vrienden. Na een paar jaar kwam daar ene Bento Despinosa in beeld. Deze intelligente jongeman was toen waarschijnlijk net uit de Portugees-Joodse gemeenschap verbannen (of het zou niet lang meer duren) en tuk op het leren van Latijn, de universele wetenschapstaal waarin hij later zijn naam zou vestigen als Benedictus de Spinoza. Waarschijnlijk trok hij bij Van den Enden in en werd hij na een tijdje assistent-docent.

Van den Endens school stond hoog aangeschreven; regenten en rijke kooplui deden hun zoons bij hem in de leer en de Latijnse toneelstukken die hij door zijn leerlingen liet opvoeren, kwamen in de Stadsschouwburg. Vondel en Rembrandt hebben zeker bij Van den Enden

.....
5 Meiningeren Van Suchtelen, blz. 15-23.

in de zaal gezeten.⁶ Spinoza speelde mogelijk mee in de opvoeringen van Terentius' *Andria* op 16 en 17 januari 1657 en in zijn *Eunuchus* op 21 en 22 mei 1658.⁷ Begin januari 1657 probeerde de Amsterdamse kerkenraad de Terentiusopvoeringen van 'seker Van den Enden, paeps⁸ schoolmeester alhier' tegen te houden, maar zonder succes. De lidmaten van de kerk van wie er een kind in de *Andria* zou spelen werden wel overgehaald om dat bij nader inzien te verbieden, maar de opvoeringen gingen door.⁹

Van den Endens onderwijs beperkte zich niet tot Latijn en Grieks. Dat was overigens normaal: in de bovenbouw van elke Latijnse school werden universitaire vakken als filosofie behandeld. Dat Van den Endens lessen soms een weinig traditionele inhoud hadden, kunnen we uit een gedicht afleiden dat zijn leerling Pieter van Rixtel voor hem schreef:

*Godts wesen, dat sich selfs geheel in 't al besluyt,
Begrijpt gij in uw Geest, en leert het ons bekennen.
Wat heyl uit wetenschap, wat ramp uit dwaesheit spruyt,
Vertoont ge om ons tot deught door waerheyt te gewinnen.*¹⁰

In 1661 en '62 verbleef de nieuwsgierige Deen Olav Borch (Olaus Borrichius) in Amsterdam en Leiden. Borch maak-

6 Ibid., blz. 5-7 en 30-32; Meinsma, blz. 135.

7 Akkerman, blz. 9.

8 Deze kwalificatie was in elk geval in zoverre terecht dat Van den Enden en zijn vrouw hun in Amsterdam geboren kinderen in de rooms-katholieke kerk De Posthoorn op de Brouwersgracht ten doop hielden — wat bepaald ironisch is, gezien zijn felle kritiek op de katholieke kerk en op christelijke rituelen in de *Vrye politieke stellingen*. Zie ook Meinsma, blz. 414.

9 Meinsma, blz. 133v.

10 Klever, Inleiding, blz. 25.

te aantekeningen over allerlei interessante zaken in de intellectuele scene die hij daar aantrof. In april 1662 noteerde de Deen dat Van den Enden geen openbare disputaties (waarbij een leerling een door de docent opgegeven stelling verdedigde, uiteraard in het Latijn) meer mocht houden omdat hij atheïst zou zijn, dat wil zeggen dat God volgens hem met het Al samenviel en zijn religie in niets anders dan de rede bestond.

In de *Vrye politijke stellingen* vertelt Van den Enden ons zelf dat hij intussen politiek actief was geworden.¹¹ Eind 1661 had hij een verzoekschrift geschreven voor een groep mensen die als kolonisten naar Nieuw-Nederland wilden vertrekken, het gebied aan de oostkust van Noord-Amerika dat al vanuit de Republiek was gekoloniseerd.¹² Deze mensen waren niet rijk en vroegen dus om een belastingvrijstelling voor dertig jaar, wat ongebruikelijk was. Van den Enden publiceerde het hele dossier in 1662 onder de titel *Kort verhael van Nieuw-Nederlants gelegenheit, deughden, natuerlijke voorrechten, en byzondere bequaemheid ter bevolkingh* (...). Het bevat een wervend verhaal voor de kansen daar en besteedt veel aandacht aan de 'naturellen' oftewel de oorspronkelijke bevolking, die Van den Enden duidelijk bewondert. Ze zijn moreel hoogstaand, niet 'bijgelovig' (dat wil zeggen: niet godsdienstig), erkennen geen gezag omdat bij hen iedereen gelijk is, nemen de beslissingen samen (althans, de mannen), hebben veel minder wetten dan wij en een vrije huwelijksmoraal. Huursoldaten hebben ze niet nodig, want de mannen zijn zelf allemaal geoefende krijgers.

Van den Enden beschrijft hoe de nieuw te stichten kolonie eruit zou komen te zien; daar zitten een aantal

.....
11 Zie blz. 31.

12 Het gebied ligt nu in de staten New York, New Jersey en Delaware. De hoofdstad, Nieuw-Amsterdam, lag op het eiland Manhattan.

punten bij die voor de Amsterdamse autoriteiten aan wie het verzoekschrift gericht was, zeer aanstootgevend moeten zijn geweest. De kolonisten willen bijvoorbeeld geen predikant, terwijl predikanten destijds een bepalende rol in het openbare leven van de Republiek speelden. In plaats daarvan willen ze 's zondags samen uit de bijbel lezen en psalmen zingen; dat zou gelijk een predikantstraktement uitsparen. Iedereen in de kolonie zou gelijk zijn; Van den Enden neemt dus ook stelling tegen slavernij. Verder willen de kolonisten geen huursoldaten, geen eigen schout, en over strafrechtelijke zaken willen ze eerst stemmen voordat de verdachte wordt overgedragen. Openbare ambten dienen altijd onbezoldigd te zijn. De mensen die het minder getroffen hebben, worden geholpen om hogerop te komen. Het onderwijs is voor iedereen (ook vrouwen) en dus geheel in de volkstaal — een interessant standpunt voor het hoofd van een Latijnse School.

Van den Enden was zijn tijd dus in veel opzichten heel ver vooruit — sterker nog, hij was onze tijd vooruit. Anderzijds is er in de kolonie geen plaats voor

‘intractabele mensen, als daer zijn stijfkoppige en aan den Roomschen Stoel nauw verplichte Papisten, Woekerige Joden, Engelze stijfkoppige Quakers, Puriteinen en dries-te domme duizentjarige Rijksgezinden, midtsgaders alle stijfhoofdige hedendaeghse Revelatiepretendeerders enz moeten uit deze noch tedere Christ-burgerlijke Societeit tot behoudt der gemene rust omzigtelijk worden geweert.’

Wat we niet weten is in hoeverre Van den Enden de ideeën in het *Kort verhael* van zijn opdrachtgevers heeft overgenomen en wie dat precies waren. De rol die de revolutionaire collegiant Pieter Cornelisz. Plockhoy hierin speelde,

verdient nader onderzoek.¹³ Wat we wel weten is dat Van den Enden werd afgewimpeld en intussen zelf steeds scherper en radicaler werd: heel Holland moest hervormd worden. In hetzelfde jaar, 1662, kreeg hij het disputatieverbod opgelegd.

In 1665 bracht onze auteur de *Vrye politieke stellingen* uit, waarover hieronder meer. Gelukkig was hij zo verstandig ze net als het *Kort verhael* anoniem te publiceren, want zó tolerant was de Republiek nou ook weer niet: Van den Endens geestverwant Adriaen Koerbagh zou een paar jaar later vanwege zijn revolutionaire publicaties een zware strafkrijgen en in het rasphuis sterven.

In 1671, intussen 69 jaar oud en weduwnaar, vertrok Van den Enden naar Parijs om zijn Latijnse school daar onder de naam *Hôtel des Muses* voort te zetten. Maar wat had hij te zoeken in Frankrijk, waar het door hem verfoeide katholicisme alles overheerste en de allerergste van de 'Europische potentaten' regeerde? Van den Enden had al een tijd contact met een paar Franse edelen die een zeer ambitieus complot tegen Lodewijk XIV aan het smeden waren en ging nu nauw met hen samenwerken. Het was de bedoeling in Normandië een vrije republiek te stichten. De uitgemolken bevolking en de ontevreden adel zouden wel meewerken. Een van de edelen in het complot was bovendien goed bekend met een havenstadje waar Nederlandse en Spaanse troepen zouden kunnen landen — beide landen waren met Frankrijk in oorlog en verwelkomden het plan van een invasie. Helaas was Van den Enden onvoorzichtig tegenover een leerling die bij hem inwoonde, zodat die de avondlijke bijeenkomsten kwam afluisteren en het complot aan de autoriteiten meldde. Ook langs andere kanalen was

.....
13 Zie ook Klever, Inleiding, blz. 31v.; Israel, *Radical Enlightenment*, blz. 176–179; Mertens, 'Franciscus van den Enden', blz. 723–725.

er al iets uitgelekt: Tromp en De Ruyter troffen onverwachts een zwaar versterkte Franse kust aan.¹⁴

In 1674 werden de samenzweerders gearresteerd, toen Van den Enden net terugkwam van een geheime missie naar Brussel. Er volgde een proces (inclusief martelingen), waarvan gelukkig documenten bewaard zijn. Daaruit blijken Van den Endens revolutionaire denkbeelden en zijn auteurschap van de *Vrye politieke stellingen*. Hij was tot het laatst kalm, scherp, welbespraakt en niet bang voor de dood. Op 73-jarige leeftijd werd hij op de Place de la Bastille opgehangen, nadat zijn adellijke medesamenzweerders waren onthoofd.

De Vrye politieke stellingen

Van den Endens verbazingwekkende levensloop was grotendeels nieuw voor mij toen ik met frisse moed aan de vertaling van de *Vrye politieke stellingen* begon. Ik heb soms met open mond zitten vertalen. En soms durf je nauwelijks verder te lezen, omdat je hem zijn eigen graf ziet graven.

De *Vrye politieke stellingen* verschenen onder hetzelfde pseudoniem als het *Kort verhael*: MVZH, 'die 't meest van zaken houdt'. 'Zaken' is hier een equivalent van het Latijnse *res*, in dit verband 'het reële', 'het concrete'. Dankzij het archief van de Bastille weten we dat achter dit pseudoniem Franciscus van den Enden schuilgaat. In de *Vrye politieke stellingen* geeft hij een systematischer uitwerking van de thema's uit het *Kort verhael* — heel Holland moest immers op de schop. Wat u nu in handen heeft is de vertaling van deel I; de twee volgende delen lagen klaar, maar zijn nooit verschenen. Een medesamenzweerder had een

.....
14 Meiningeren Van Suchtelen, blz. 87-112.

handgeschreven Franse vertaling in zijn bezit, die door de gerechtsdienaren is ingezien en na het onderzoek keurig is verbrand. Overigens is deel I in hetzelfde jaar, 1665, ook nog door een andere Amsterdamse uitgever gepubliceerd, dus populair was het boek wel.¹⁵

In het voorwoord van de *Vrye politijke stellingen* geeft Van den Enden de lezer de aanbeveling eerst een aantal passages uit het *Kort verhael* te lezen om zijn bedoelingen beter te begrijpen: het voor- en nawoord, de twee appendices en bladzijden 28 tot 33.¹⁶ In het voorwoord van het *Kort verhael* gaat Van den Enden voornamelijk de discussie met Johan de la Court¹⁷ aan, die volgens hem wel goede ideeën heeft, maar niet aannemelijk maakt hoe ze in praktijk kunnen worden gebracht. Het nawoord gaat over het nut van emigratie van mensen die het vaderland nu tot last zijn; om dat mogelijk te maken moet de staat als geheel eerst worden hervormd omdat er dan pas vrijheid zal komen, zowel in het vaderland als voor de kolonisten. Die hervorming moet beginnen met vrijheid van meningsuiting, waarover het ook in de appendices gaat. Dan volgt er een analyse van de staatsschuld en de gevolgen daarvan. Dit alles is vervat in een retorisch zeer geslaagde toespraak van moeder Nieuw-Nederland tot moeder Holland, waarin onder andere de oorspronkelijke bewoners van Amerika de Hollanders tot voorbeeld worden gesteld. Op de bladzijden 28 tot 33 verdedigt Van den Enden het feit dat de kolonisten geen predikant willen; legt hij het principe van 'evangelijke vryheit' uit en houdt hij een pleidooi tegen machtsongelijkheid; pleit hij voor gezond wantrouwen en dus voor transparantie van de staat;

.....
15 Zie blz. 23 hierna.

16 De complete tekst is te vinden op Frank Mertens' site over Van den Enden.

17 Zie blz. 39 hierna.

en maakt hij duidelijk dat het algemeen belang boven het particulier belang van de rijken en machtigen hoort te gaan.

De hoofdtekst van de *Vrye politieke stellingen* begint met de stelling dat alle mensen, mannen en vrouwen, met dezelfde vrijheid geboren worden. Van den Enden introduceert hier het centrale begrip ‘evangelijke vryheit’. In het Engels zou je ‘equal liberty’ zeggen; in het Nederlands van nu is het lastig weer te geven. Afhankelijk van de context heb ik verschillende oplossingen gekozen: ‘gelijke vrijheid’, ‘voor iedereen gelijke vrijheid’ en ‘gelijkheid en vrijheid’. Van die vrijheid moeten we ons ook weer niet te veel voorstellen, want de *Vrye politieke stellingen* wekken sterk de indruk dat Van den Enden niet in een vrije wil gelooft. Het gaat hier om de algemene vrijheid onze eigen welstand na te streven. Een tweede principe is dat alle mensen van nature zwak zijn (en elkaar dus nodig hebben), grenzeloze behoeften en hartstochten hebben en aan ‘nooddwang’ onderhevig zijn. Het enige onfeilbare wat wij hebben is de goddelijke rede. ‘Nooddwang’ moest ik met het lelijke neologisme ‘noodgedwongenheid’ vertalen — dat is geen Nederlands, maar het ging niet anders. Het feit dat het Nederlands intussen geen zelfstandig naamwoord bij ‘noodgedwongen’ meer heeft, zegt misschien ook iets over de veranderde kijk op de mens.

Op basis van deze principes en de actualiteit — de Tweede Engelse Oorlog — fileert Van den Enden de staatkundige en militaire praktijk, de economie en het godsdienstig leven in de Verenigde Nederlanden, in het bijzonder in de provincie Holland.¹⁸ De regenten zijn zwak

.....
 18 Waar Van den Enden het over Holland heeft, kunnen we ervan uitgaan dat hij de provincie bedoelt. De provincies speelden toen een veel belangrijker rol dan nu.

en bezig met eigenbelang, de handel wordt door schadelijke monopolies beperkt, het leger bestaat uit huursoldaten, iedereen wordt dom en zwak gehouden door de georganiseerde godsdienst, wetenschap en onderwijs zijn in handen van een elite die haar eigen belang dient.

Hoe moet het dan wel? Volgens Van den Enden kun je je eigen belang het beste dienen door het gemeenschappelijk belang te dienen. Dat brengt ons bij een ander centraal begrip: het 'gemeenebest'. Dat heb ik vaak tamelijk letterlijk met 'gemeenschappelijk belang' vertaald en in geen geval met 'gemenebest', want dat associëren wij alleen nog maar met Groot-Brittannië en zijn koloniën. Bovendien is 'gemeenebest' in de *Vrye politieke stellingen* een equivalent van *res publica*, oftewel 'Republiek'. Dat laatste heb ik vaak met 'staat' vertaald om het even algemeen als *res publica* en 'gemeenebest' te houden, want die kunnen allebei best een koning als staatshoofd hebben.

Van den Enden maakt overigens snel duidelijk dat zijn ideale staatsvorm de democratie is en wel de zuivere, dus met een volksvergadering en zonder staatshoofd. De verhoudingen tussen mensen moeten namelijk niet op autoriteit worden gebaseerd, maar op de rede en de voor iedereen gelijke vrijheid. Iedereen moet dus door middel van de rede worden onderwezen om zijn eigen belang goed in te zien. Dat vergt ook een radicale onderwijshervorming, waarbij al het onderwijs voor iedereen toegankelijk is en in de volkstaal wordt gegeven. Ook de medische wereld moet compleet worden hervormd: zowel het geneeskundig onderwijs als de zorg moet worden georganiseerd door met elkaar samenwerkende colleges en alle winstbejag dient te worden uitgeschakeld — zoals gezegd was Van den Enden ook onze tijd vooruit.

Verder maakt onze auteur herhaaldelijk het punt dat Hollandse mannen zelf flink met de wapens moeten trainen om het land te kunnen verdedigen, zodat er geen